

אוואלוקיטשווארה (קוואַן־יין)
אבן. גובה: 100 ס"מ. סין, מאה ו'

שלמה אבינרי :

אפריקה, אסיה והמסורת המדינית האירופית

ב־23 באוגוסט 1960, כשנערך באסיפה הלאומית הצרפתית דיון בשאלת אלזיריה, העלה אחד הצירים המוסלמים האלזיריים, חג' אחמד סעאדנה, את התביעה למתן הזכות להגדרה עצמית לתושבי אלזיריה, ואת תביעתו נימק במלים אלו:

„אתם, הצרפתים, הראיתם לנו את הדרך, אתם הטעמתם אותנו מטעמה של חירות... מושגי הדמוקרטיה, ריבונות־העם, החירות והשוויון אינם מושגים מוסלמיים או ערביים. מכם, מתרבות צרפת, שאבנו אותם, אתם שהענקתם אותם לנו. ועכשיו, כשאנו רוצים להשתחרר מן הרוח הקולוניאלית, כשאנו תובעים להיות בני־חורין — בני־אדם כערפכם־אתם, לא פחות ולא יותר — עכשיו מונעים אתם מאתנו את הזכות לממש את עקרונותיכם שלכם. עכשיו מתפלאים אתם, אנשי צרפת, על שאחדים מאתנו למדו מכם בהצלחה את תורת האמנה החברתית של ז'ן ז'ק הגדול ותובעים — כתוצאה מלימוד זה — עצמאות לאלזיריה.“

מלים אלו לא די שהן ממצות את הבעיה הפרנקו־אלזירית, אלא שאף טמון בהן מפתח להבנת כמה מן התהליכים המדיניים והתרבותיים־החינוכיים שהביאו להשתחררות רובו של העולם האפרו־אסיאתי משלטון אירופי. הכוחות החברתיים שהביאו לידי שיחרור זה, כמו גם העקרונות שבשמם נתבעו הריבונות והעצמאות, מקורם בסיגולה של התפתחות חברתית ורעיונית אירופית לתנאייהן של אפריקה ואסיה. בדפים הבאים ייעשה נסיון לעקוב אחרי שלושה שלבים בעלייתן של המדינות האפרו־אסיאתיות:

ראשית, ייעשה נסיון לסיכום התופעה של השתחררות הארצות הקולוניאליות מתוך אספקט כפול — בדיקת הרקע החברתי של הנהגת התנועות הלאומיות מזה, ועקיבה אחרי המטען האידיאולוגי שבשמו נתבעה העצמאות מזה;

שנית, ייבדק הנסיון לעיצוב משטרים דמוקרטיים וליברליים־תחוקתיים בארצות המשתחררות;

ושלישית, תיבדק המתיחות החברתית והמדינית שהביאה, בחלק ניכר מן הארצות הנדונות, להתמוטטות המסגרות הדמוקרטיות־הליברליות ולעלייתן של דיקטטורות הנשענות על גיבוש כוח צבאי־מדיני או על מפלגות בעלות נטיות טוטליטריות ומנהיגות כאריומתית.

ברור מאליו כי כל שייאמר להבא על דרך ההכללה ייאמר, וממילא יהיה לוקה בכל מגרעותיה של הכללה, שהרי אין השלטון הבריטי כשלטון הצרפתי, ואין השלטון

הבריטי בהודו כשלטון הבריטי בקניה. אולם אף כי מפעם לפעם ייעשה נסיון לעמוד על המבדיל בין הארצות השונות במרחב האפרו־אסיאתי המגוון, נראה כי יש כמה קווי־אופי משותפים למה שקרוי „התנועה הלאומית” בארצות אלו — כשם שעל אף כל המבדיל בין התנועות הלאומיות האירופיות במאה הייט ניתן בכל־זאת למצוא להן מכנה משותף, ונסיון זה למציאת מכנה משותף — שהוא לפי הגדרתו המיוזער המשותף — ייעשה כשורות הבאות.

א

השימוש בלאומיות האירופית כנקודת־המוצא במאה הייט אולי אינו בלתי־מוצלח ככל שניתן לחשוב למבט ראשון, וזאת משתי סיבות המנוגדות תכלית־ניגוד זו לזו. ראשית, מחמת שדעת־הקהל, הן בעולם המערבי הן בארצות הקומוניסטיות, הנעזרות בניתוח המארקסיסטי־לניניסטי של התופעה הלאומית האירופית, רגילה להסביר את המתרחש בארצות אסיה ואפריקה במושגים השאובים מן הטרימינולוגיה האירופית של המאה הייט; ושנית, משום שאין לך תופעה הנוגדת כל־כך את הלאומיות האירופית כתופעת השתחררותן של הארצות הקולוניאליות. אבן־הפינה, ואבן־הנגף, העיקרית להבחנה בין שתי התנועות הוא מושג הלאומיות עצמו: הלאומיות האירופית מניחה תדיר את קיומה של יחידה „לאומית” המשמשת בסיס למאבק לעצמאות, שעה שבאפרו־אסיה נוצרה יחידה זו תוך כדי המאבק עצמו. מכאן שתי תכונותיה העיקריות של הלאומיות האירופית על כל גוניה: האוטו־טוניות וההיסטוריות. רוצה לומר, הנטיה לשאוב ממקורותיה הפנימיים העצמיים של היחידה החברתית, ובמקרים קיצוניים — להסתגר בתוכם. מכאן הזיקה ללשון, למנהגים, לדת ההיסטורית, למורשה, אפילו לפולקלור וללבוש: כל אלה הופכים „לאומיים”, תוך כדי מאמץ לדחיקת ההשפעות הזרות. במקום שמורשה זו אינה קיימת, או שהיא קיימת לחצאים בלבד, מחיים אותה. פרופיסורים בוהמיים, חניכי העולם האקדמאי הגרמני, מקהים שניהם בהגאיה הקשים של הלשון הצ'כית העתיקה, שנשתמרה בכפרים נידחים בלבד, ומחוסר מסורת לשונית מרחיק אחד מהם עד כדי זיפופים היסטוריים להוכחת קיומה של תרבות צ'כית בעבר. יהודים חניכי רוסיה מחיים את לשון־עבר, ופילולוגים גרמניים מנסים למצוא מקבילות גרמניות למלים ממוצא לטיני שחדרו ללשון הטבטונית. אוטוכטוניות זו מתקשרת בהכרח בהיסטוריה, שפן אם אין התכונות הלאומיות הללו קיימות מלא־חיותן במציאות יכול רק המחקר — או הדמיון — ההיסטורי לחשפן. מכאן הפניה להיסטורי, לעתיק, לעבר. הלאומיות קיימת וחיה בעברה של האומה: פרקי טאציטוס על גרמניה נעשים מורה־נבוכים ביער־העד של ההיסטוריה הגרמנית, שבטי הפראנקים — אם לא הגאלים — הם אבותיה של האומה הצרפתית. הכפרי נחשב על הרוב הטיפוס הלאומי ה„אמיתי”, מפיון שהוא משמר את הלשון הלאומית בפרימיטיביותה, לבושו חפשי מהשפעות זרות ואוניברסליסטיות, הוא „מקורי” ו„קמאי”. ארמיניוס ופרידריך ברברוסה הופכים אבות־הטיפוס של הגרמני החדש,

יוליוס קיסר ודאנטה מזהירים ברקיעה של „רומא השלישית“, סטיפן הקדוש הוא מחוללה של האומה ההונגרית בעיניהם של פטפי ולוחמי-1848, והמכבים יקומו לתחייה בחונו של הרצל. הפניה אל העבר, אל ההיסטורי, אפילו אל הגבולים בין ההיסטורי למיתולוגי, מחייבת, קודם-כל, קיומה של מסורת היסטורית כלשהי. אפשר לשפצה, לשפרה, לתקנה — אך קיומה, כיחידה היסטורית, החיה עדיין לפחות בתודעתו של חלק מן האוכלוסייה, הוא הכרחי.

אוטוכטוניות והיסטוריות אלו זרות, כמדומה, לרוחה של מה־שקרוי הלאומיות האפרו־אסיאתית. היחידות המדיניות שבמסגרתן היא פועלת אינן יחידות היסטוריות אלא נחשצבו ונגזרו לפי אמות־מידתה של מדיניות־הכוח האימפריאליסטית במאות־השנים האחרונות. דיזראלי, המעניק למלכתו את כתר קיסרות־הודו, סבור שהוא ממשיכה של מסורת פוליטית הודית. במידה מסוימת נכון הדבר, אך רק במידה מסוימת: שכן הפעם הראשונה בה אוחדה הודו ליחידה מדינית אחת חלה תחת שלטונו של הכתר הבריטי. לפני כן ידעה הודו אימ־פריות ששלטו על שטחים נרחבים, לעתים על רובו של פלג־היבשת ההודי, כאימפריה של אשוקה או כקיסרותם של המוגולים: אך מעולם לא היתה הודו כולה יחידה מדינית אחת. לא זו בלבד שאין להודו לשון אחת — זולת האנגלית כיום — אף שם אחד אין לה. המושג „הודו“, „אינדיה“, מושג זר הוא ונטבע על־ידי היוונים שבאו לראשונה במגע עם חבל־הארץ המערבי של היבשת, הגובל בנהר האינדוס, ואין „הודו“ שמה של היבשת בלשונם של תושבי היבשת, כשם שאין שמה של ארץ־ישראל „פלשתינה“ אלא בפי הזרים, שהרחיבו את תחולת שמו של החלק שעמו באו במגע לראשונה על היחידה הגיאוגרפית הרחבה יותר. בשום שפה הודית אין מלה המציינת את הודו, כשם שאף שפה אירופית אינה מכירה, למעשה, מלה המציינת את „אירופה“. עם התעצמותה של הודו (המחולקת) נעשה נסיון למצוא מלה הודית לציון שמה של המדינה החדשה. נפלה הבחירה על השם „בהאראט“, שהיה שמה של ממלכת אשוקה, שהשתרעה על שני־שלישים משטחו של פלג־היבשת. ואף שזוהו עתה שמה הרשמי של הרפובליקה ההודית, אין הוא חסר קשיים, כי עממי הדרום הדראו־ידיים רואים בשם זה אסוציאציה למלחמותיהם שלהם נגד שאיפות הכיבוש של אשוקה איש־הצפון, בדרומה של הודו. מה שעשוי לסמל בצפון מסורת לאומית של גדולה ותפארת בעבר בדרום הוא זכרה של מלחמה נואשת נגד הרעה שנפתחה מצפון.

אך זו אינה אלא תופעת־לוואי בלבד בתחום הסימנטי. בבואך אל השאלה הרחבה יותר, איזוהי השכבה שהנהיגה את הארצות החדשות לקראת עצמאות, מיד מתגלה הא־היסטוריות של התנועה הלאומית האפרו־אסיאתית. ההנהגה הלאומית לא יצאה מתוך שכבות עילית־הנהגה המסורתיות, לא הדתיות ולא הפוליטיות. לא הבראהמינים ההינדוסים ולא העולימא המוסלמיים הנהיגו את תנועות השחרור בהודו ובפקיסתן, ולא כוהני־השבטים באפריקה. בשום מקום לא היתה זו תנועה שדגלה בעקרונות אוטוכטוניים, בשם המסורת החברתית־

הפוליטית של הארץ נגד השלטון הזר, הנכרי, האירופי, כשם שלא העילית הרוחנית היא שהנהיגה את תנועות-השיחרור, כך גם לא שאבו הללו את עקרונותיהן מתוך המסורת האוטוכטונית; הלאומיות ההודית לא נזונה מאוצר התרבות היהודית, כשם שהחברה הערבית לא שאבה את עקרונות הריבונות העממית מן האסלאם. וכשם שהעילית הרוחנית-הדתית לא היתה הגורם הפעיל בתנועות-השיחרור, כך נעדר מן התנועות ההן מקומה של העילית הפוליטית המסורתית: המהרג'ות ההודיים, ראשי-השבטים האפריקאיים — אף אם נמצא לעתים אחדים מהם בספחים אל תנועות-השיחרור, אין הם מנהיגיה של התנועה.

גם ההנחה הקומוניסטית, המנסה להרכיב את הניתוח הסוציולוגי של הלאומיות האירופית, הנישאת על גלי המהפכה התעשייתית שהצמיחה את שכבת הבורגנות הלאומית, על המציאות הקולוניאלית, היא בבחינת עורב פורח. אם נוצרה והתפתחה בארצות הקולוניאליות שכבה שניתן לכנותה בורגנית, הרי היתה זו בת-ברייתו הנאמנה ביותר של האימפריאליזם האירופי. וזאת מסיבות מובנות, שהרי מהיותה קשורה במבנה משקי שנוצר על-ידי הקשר אל המטרופולין האירופית, קשורה היתה בהמשך קיומה בסדירותה של זיקה זו. כך היתה שכבת הבורגנות המקומית ההודית גורם שהתנגד בעיקרו למתן עצמאות להודו, ואף הבורגנות המסחרית של גאנה היתה מעדיפה את המשך השלטון הבריטי — ותמונה דומה מצטיירת עתה גם במזרח-אפריקה. מה עוד שמסיבות היסטוריות, מעניינות כשלעצמן, מורכבות השכבות הבורגניות על הרוב חטיבות-מיעוט אֶתניות: פארסים עובדי-אש בהודו, סורים ולבנונים בגאנה, הודים ומוסלמים מסתערבים במזרח-אפריקה.

אם לא התגבשה הנהגתן של תנועות-השיחרור לא מתוך שכבות העילית המסורתיות ולא מתוך השכבות הכלכליות החדשות שהוצמחו בעקבות הזיקות אל האימפריא-ליזם, מי היה אפוא לזוהר-השדרה של התנועה הלאומית?

התשובה לכך מצויה, באורח מפתיע, לא בהיסטוריה טרום-האירופית של הארצות הקולוניאליות, ופחות בתחום החיים הכלכליים מאשר בתחומן של החינוך. מנהיגיהן של תנועות-השיחרור נמנו על אותה שכבה דקה שנתחנכה על ברכיה של התרבות האירופית, שהוחדרה לארצות הקולוניאליות על-ידי המעצמות האימפריאליסטיות. תוצאותיו הדיאלקטיות של תהליך חינוכי זה הן אולי אחד הפרקים המרתקים ביותר בתולדות היחס בין תרבות אירופה לתרבויות אסיה ואפריקה.

שוב תוכל הודו לשמש דוגמה אֶפיינית, בעיקר מחמת שמשך שלטונן הארוך של הכתר הבריטי ייחסו לשלטון הבריטי שם משמעות אמוציונאלית חזקה באנגליה, ולכן ניתן לראות שם יותר מכל מקום אחר התקרבות גדולה ל"אידיאליסטיפוס" של שלטון קולוניאלי בריטי.

עם התגבש השלטון האנגלי האחדותי בהודו, סמוך למחצית המאה הקודמת, החל זה לשים לב גם למערכת החינוך בהודו. כשם שמנגנון הפקידות הבריטי בהודו אורגן לפי פסים רציונליים-הייררכיים עוד בטרם יאורגן ה"סיוויל סרוויס" באנגליה עצמה (לאמיתו של דבר היה ה"סיוויל סרוויס" האנגלו-הודי דוגמה לוועדת-

החקירה המלכותית שהמליצה על הקמתו של שירות־מדינה מודרני־ראצינולי באנגליה), כך נכנסה ממשלת הודו הבריטית לעבי־הקורה של החינוך בהודו בטרם ייעשה הדבר באנגליה עצמה. הסיבה לכך ברורה למדי, שהרי באנגליה מצויים היו הגורמים החברתיים שעיצבו את החינוך בלי שום קשר לצורך להזדקק למנגנון המדינה, ולא נקרא מנגנון המדינה לעזור אלא משנשתלבו חוסר־האונים של המוסדות הוולונטאריים הקיימים עם צמיחת התודעה של אחריות חברתית לחינוך, שהיא בעיקרה פרי האסכולה התועלתנית. ואילו בהודו מצאו האדמיניסטרטורים הבריטיים מערכת של מסורת חינוכית שלא התאימה לא לצרכיו של מינהל מודרני ולא לתביעות הערפיות של מה שהובן כחינוך ראוי־לשמו בעיניו של אנגלי ויקטוריאני.

האשראם ההינדוסי והמדרסה המוסלמית, עם כל מסורתם החינוכית העשירה, לא הכשירו אלא לחיי התבוננות צרופים מזה ולהדרכה דתית מזה. באורח אפייני עמדו מטרותיה של המדיניות החינוכית האנגלית בהודו בסימן השילוב השכיח כל־כך בהיסטוריה האנגלית: צורך וזיקה לעקרונות. מצד אחד, זקוקים היו הבריטים בהודו לשכבה מקומית משפלת, שתוכל למלא את רוב התפקידים במינהל השולט על למעלה מ־300 מיליון נפש (שפן רק בעשרה אחוזים לערך היתה הפקידות בהודו אנגלית); מצד שני, נזדווגה לאינטרס מינהלי זה גם אמונה, שמאקולי היה אחד מדבריה הראשיים, בעליונותם של החינוך האירופי והתרבות האירופית — עליונות שמשמעת מתוכה, בתוך השאר, גם החובה להעניק מלוא־הפניים מערכים אלה לאותם שההיסטוריה לא האירה אליהם פניה עד כה. אידיאולוגיה זו, הקשורה במושג „נטל האדם הלבן“, ריח של צביעות נודף ממנה היום, ואין ספק שבגילוייה הקיצוניים, כמו בכתביו של קיפלינג, כמעט לא היתה אלא ראצינוליזציה של עובדת־הכוח של הכיבוש: אנחנו שולטים בהודו לא מחמת שאנו חזקים אלא מחמת שמוטלת עלינו שליחות להביא את תרבות־אירופה לברברים אלה, ותרבות־אירופה היא הנותנת בנו כוח. אך בצדה של צביעות זו שלאחר־מעשה היתה כאן לעתים גם אמונה כנה, השואבת לא מעט מן המסורת של ההשפלה האירופית כמו גם ממשקיעיה של המיסיונריות הנוצרית: אמונה בחובה אמיתית כלפי הילידים, ה„ילדים“, שחובה לחנכם ולהצעידם לקראת המאור שבהשפלה. אפשר יש בכך כדי להסביר את הסתגלותה המהירה למדי של דעת־הקהל באנגליה של היום לתופעת חיסולה המהיר של האימפריה בעשור האחרון: החניכים גדלו, האפוטרופוסות באה על סיומה — ואף שאין האפוטרופוס שש להכריזו על חיסול־העצמי, הריהו מכיר בצדקתה הסופית של טענת העצמאות האפרו־אסיאתית. בחינת „האירופי עשה את שלו, האירופי יכול ללכת“.

מתוך שיקולים אלה של יעילות ושליחות המשמשים בערבוניה הועברה להודו במחציתה השניה של המאה הי"ט המערכת החינוכית האנגלית, על קרבה ועל כרעיה, החל מבית־הספר היסודי וכלה באוניברסיטה. בתיספור לפי מתפונת ה„פאבליק סקול“ האריסטוקראטי, אוניברסיטאות לפי המסורת הקוליגיאטית האוקס־

פורדית והקמברייגית, צצו בעריה של הודו. אמת שרק מיעוט זכה לחינוך זה, אך גם באנגליה של אז עדיין לא היה החינוך דבר השווה לכל נפש; ובאורח פרדוקסאלי ניתן אולי לומר כי אלה שזכו לחינוך האנגלי בהודו זכו לחינוך מעולה מן הממוצע באנגליה. שפן מה שהועבר להודו היה טופס־האידיאל, העקרון של החינוך האנגלי — ולא המציאות החינוכית האנגלית, שהכירה מוסדות חינוכיים ירודים ואווירת דפאון ודיכוי בצדם של מוסדות־לתפארת.

אלא שכאן החל השד הדיאלקטי בריקודו. המערכת החינוכית הוויקטוריאנית הועברה להודו כמו שהיא, אך מה שלא הועבר להודו, ומה שלא ניתן להעבירו, הוא החברה הוויקטוריאנית עצמה. מתוך כך נתן חינוך זה פירות שונים ממה שיעדו לו מייסדיו. החינוך האנגלי הוויקטוריאני, החל ב„פאבליק־סקול“ בעל המשמעת החמורה, המופקדת במידה מרובה בידי החניכים עצמם, על בסיס של הייררכיית־גיל, וכלה באוניברסיטאות, על אווירת חופש־הוויכוח, עידוד העירעור והספקנות — כל אלה כיונו לאידיאל החינוכי של החברה הוויקטוריאנית, שניתן אולי לסכמו במושג הנדוש של ג'נטלמן: אדם עצמאי במחשבתו ובהונו, שעם זאת הוא מסוגל להשתלב היטב בחברה שלטת־בעצמה, שבה הוא מיועד למלא תפקידי הנהגה — במדיניות ובכלכלה, במינהל ובצבא, בחיים הפוליטיים ובחינוך. זהו החינוך שהצמיח לאנגליה של המאה הי"ט את המדינאים והפרלמנטרים שלה, את חוקריה ומפקדיה, מושלי־מושבותיה ושגריריה.

אך הנער שהתחנך להתאים עצמו לאידיאל חינוכי זה בהודו מצא עצמו, עם צאתו מבית־האולפן, מול חברה שונה לחלוטין: לא היתה זו חברה שלטת־בעצמה אלא חברה הנשלטת מבחוץ; כך הפך החינוך האנגלי דיספונקציונאלי מבחינת הצרכים החברתיים של הודו הבריטית. במקום תביעה למחשבה עצמית תבעה החברה האנגלו־הודית מן החניך להישמע ולציית; במקום עירעור ויוזמה, נדרשה ממנו הכנעה, אם לא חנופה, ל„ראג“ הבריטי, והצעיר שנתחנך להיות מדינאי וחבר־פרלמנט, שגריר או מנהל חברה מסחרית, נמצא מכהן במשרת לבלר או פקיד זוטר, כשרוב משרות־הבכורה שמורות ליוצאי־אנגליה, שלא תמיד נתמנו בזכות אותם כשרים שעל הערכתם נתחנך הוא עצמו בבתי־הספר האנגליים. הודות לכך אמנם יכול היה שירות־הרכבות הבריטי בהודו להתברך ברמתו ובדיוקו, שעלו על אלה של שירות־הרכבות באנגליה עצמה, הוא הדין בשירותי הדואר הטלגרף. אמת שאחוז בוגרי־האוניברסיטאות בקרב פקידי־הרכבת ההודיים היה הגבוה ביותר בעולם, וכך גם אחוז בוגרי בתי־ספר תיכוניים בקרב פקידי־הדואר ההודיים — אך בצדה של תוצאת היעילות לגבי הפעלתם של שירותים אלה שימשה עובדה זו חבית של חומר־נפץ חברתי. דור שלם של הודים מצא את עולם הציפיות החברתיות שלו מנופץ לרסיסים מרגע צאתו מאווירת החממה של המערכת החינוכית. דור שנתחנך להנהגה נמצא מועסק בבלברות, דור שנתחנך ליוזמה נמצא כפוף לשיגרה של פקידות נמוכה. הנועדים לשלטון מצאו עצמם נשלטים.

Nothing fails like success: החינוך האנגלי הצליח לטעת בחניכיו לא רק את

דמות האדם האידיאלי; הוא הצליח אף במה ששייך להפנתם של הערכים שהטיף להם — וברור הקשר בין שני תהליכים אלה. בתמימות, הנובעת מתוך האמונה באוניברסליותם של הערכים האנושיים בלי לייחסם להקשר החברתי, לא די שהועברה מאנגליה, להודו ולחוף-הזהב, לבורמה ולצ'יילון, המערכת המוסדית החינוכית האנגלית אלא שהועתקו גם תכניו של החינוך. כשם שהחינוך האנגלי הוויקטוריאני התבסס על ליברליזם פוליטי, בעל תכנים הומניטאריים רחבים, כך החדירו המורים האנגליים, או המורים ההודיים שהיו חניכי אנגליה בעצמם, את עקרונות ג'ון לוק וג'ון סטיוארט מיל בחניכיהם ההודיים, שמסורתם הפוליטית היחידה היה שלטונם של המוגולים או האימפריות ההודיות העתיקות. המהפכה המהוללת בטרטוריות האנגליות (ועוד יותר: המהפכה הצרפתית בטרטוריות הצרפתיות) הפכו מוצר-היצוא הפוליטי-האידיאולוגי העיקרי של תרבות אירופה. השגיה של אירופה, יזמתו וכשרו של האירופי, מרצו ותרבותו, נתפסו כתוצאה מן ההשג הפוליטי של חירות ומימשל על-ידי נציגים: נאום-ההלל של פריקלס על הדמוקרטיה האתונאית הפך אידיאל חברתי לבוגר אוניברסיטת מאדראס או בומביי. להשתוות לאירופי פירושו להיות חפשי, וחפשי בהקשר זה — כפי שציין ישעיהו ברלין במסתו על שתי תפיסותיה של החירות — פירושו הגדרה-עצמית, גיבוש כוח ועצמה על-מנת לממש את עצמך, הצבת עצמך כמוקד הכוח החברתי. כשיצא החניך מעולם האידיאות אל עולם התופעות מצא בפניו חברה שלא ערכים אלה שולטים בה אלא היפוכם. והוא החל תובע מימשל נציגותי, פרלמנט ריבוני, שיווי-זכויות בין האירופי ליליד, בחירת השלטון, אחריות בפני הנשלטים — וכל זאת בשמם של העקרונות האירופיים עצמם. נצחונם של נהרו, ארינו ואנקרומה הוא נצחונם של עולם-האידיאות האירופי: נהרו, חניך הארץ וטריניטיקולג' שבקמברידג', ארינו, חניך האוניברסיטה האנגלית בראנגון, אנקרומה, חניך מדרשות אנגליות ואמריקאיות, הוצי'מין ופרחת עבאס חניכי הסורבון: בשם העקרונות שסוגלו והופנמו על-ידיהם ועל-ידי עוזריהם ועוזרי-עוזריהם תבעו הללו מה שתבעו לארצותיהם. תוצאה נוספת של החינוך האירופי היתה ניתוצן של המסגרות השבטיות, האזוריות, הפיתחיות והאתניות המסורתיות, ויצירתה של תודעה טריטוריאלי-פוליטית חדשה. הודו, כמושג הקיים מעל לגזעים ולכיתות, לדתות ולעממים, היא מושג שנוצר על-ידי המינהל הבריטי ועל-ידי החינוך הבריטי, שזימן יחד, באותם מוסדות-חינוך, את בניה של הודו, שלולא כן לא היו מוצאים לעצמם לא שפה משותפת ולא בסיס ערכי משותף.

המורשה האירופית השתקפה גם באספקט אחר של תולדות תנועת-השיחרור הקולוניאלית: ביחסם של השלטונות לתנועות-השיחרור. ברור שההורים האירופיים לא הכירו את צאצאם הדיאלקטי בדמותו של הלאומני האפרו-אסיאתי. גם אם התנבאו גאנדי ונהרו בלשונם של לוק ומיל, היו השלטונות הבריטים אחרונים להכיר בכך שבדפאם תנועות אלו הם נלחמים בעקרונות שהופצו על-ידיהם. מובן שהשלטון הקולוניאלי לא אסף רגליו להימלט מיד עם הישמע הציטטה הראשונה מן

המאגנה-כארטה או מהצרת-זכויות-האדם-האזרת. אולם גם דרכי הלחימה של השלטון האירופי היו מותנות ומוגבלות על-ידי הערכים הליברליים של המשטר האנגלי או הצרפתי.

מותנות ומוגבלות, אף אם לא מוכתבות על-ידיהם. אין איש שיטען כי השלטון הבריטי היה ליברלי בהודו באותה מידה שהיה המימשל ליברלי באנגליה גופה, וודאי שלגבי השלטון הצרפתי גדול הפער בין מטרופולין לקולוניה הרבה יותר. אך עם כל זאת היה הליברליזם מגבלה חמורה ביותר לגבי היעילות של הפעלת כוח פיזי ממש במאבק נגד תנועות-השיחרור הלאומיות. זוהי הסתירה הדיאלקטית באפיו של האימפריאליזם האירופי: הוא נתאפשר רק בעקבותיה של המהפכה התעשייתית, אך המהפכה תעשייתית זו הצמיחה גם את אורח-החיים הליברלי, שחתר תחת האפשרות להגן במלוא הכוח הפיזי הקיים על האימפריה עצמה מפני תנועות-השיחרור. וכך, שעה שנלחמו הבריטים בתנועה הלאומית, בהודו או בגאנה, היו מוגבלים — בסופו של דבר, חרף סטיות המנקרות את העין — על-ידי עקרונותיה של מדינת-החוק. לכן אם גם מוצאים אנו שרוב מנהיגי תנועות-השיחרור עברו את בית-הסוהר הבריטי (ולמעשה, לפי דבריו של עתונאי אנגלי חריף-לשון, הופך בית-הסוהר הבריטי הקולוניאלי תנאי הכרחי ובטוח להתקדמות פוליטית בארצות הקולוניאליות), הרי לא נרצחו מנהיגי התנועות הלאומיות על-ידי השלטון הבריטי, אף שהיו בידי השלטון האמצעים הטכניים לכך. הם הועמדו לדין בהתאם לחוק חרוט וידוע, ניתנה להם אפשרות להגן על עצמם בעזרת טובי הפרקליטים, ואם נעצרו על סמך פקודות-מעצר אדמיניסטרטיביות הרי נוצלו צווי-על-תנאי שהוגשו לשם שיחרורם, כמו גם שאלות פרלמנטריות שהוצגו למיניסטרים בווסטמינסטר, על-מנת להשיג השגים תעמולתיים חדשים לתנועות-השיחרור. כשערך גאנדי את שביתות-הרעב המפורסמות שלו חרדה כל אנגליה — ויותר מכל: הממשלה הבריטית — שמא יארע חלילה משהו להודי מופלא זה, ותנועת אי-האלימות ההודית יכלה להצליח רק משום שידעה כי השלטון האנגלי לא יערוך טבח מכוון באוכלוסייה. מעולם לא נערך טבח מודע ומכוון באוכלוסייה מתמרדת כעין מה שאירע בבודאפשט ב-1956, שכן רק שלטון שאינו דמוקרטי כלפי-פנים יכול, לאורך-ימים, להתיר לעצמו דיכוי בלתי-מרוסן כלפי חוץ.

מכאן חוסר הנטייה להוצאת פסקי-דין-מוות, שדרך-כלל המימשל האנגלי, למשל, מוציאם לפועל, רק כלפי אנשים שביצעו מעשים שגם במסיבות פליליות רגילות היו נחשבים כפשעים: על הנהגה של תנועת-שיחרור לא הוצאו אנשים להורג. מכאן חוסר-האונים וההודאה הסופית בכך שסופה של התנועה הלאומית לנצח, משום שהיא אוסרת מערכתה בכלי-הנשק של השליט האירופי. בשום מקום, פרט אולי להודו-סין, מקום שנסתבכה התמונה בגלל האספקט הבינלאומי של הפרשה, לא ניצחה התנועה הלאומית מחמת שניצחה בהתמודדות צבאית. היא ניצחה באותו רגע בו התברר לממשלה השלטת כי המשך השליטה אינו עולה בקנה אחד עם עקרונותיה הפוליטיים. לא מוסריות מופשטת יש כאן אלא מוסריות שבמיסוד

מדיני: ממשלה בריטית שהיתה נוהגת במתמרדים כדרך שנהגה רוסיה בבודאפשט או, בממדים אחרים, דרום-אפריקה בשארפוויל, לא היתה מוציאה את יומה בווסטר מינסטר. כשנרצחו אחדים ממנהיגי המאורמאו באותה מהומה מחפירה במחנה-ההסגר בקניה כתב ה"טיימס" כי זהו דף שחור בתולדותיה של אנגליה, וגם אם לא קיבלה הממשלה הבריטית את חוות-דעתו של דו"ח ועדת-דוולין, שמונתה לצורך בירור מסיבות המקרה, הרי אין ספק כי דעת-הקהל שנוצרה בעקבות הרגשת-האשם באנגליה תרמה לא מעט להחשת מתן ההגדרה-העצמית לקניה ולנצחון הקו הליברלי של מקלאוד בממשלה השמרנית.

כאן אולי המקום להסיק מסקנה שברצוני להציבה כמסקנה עובדתית בלבד ולא כשיפוט ערכי: ככל שהשלטון הקולוניאלי הוא ליברלי יותר, ככל שהמטרופולין ליברלית יותר, ככל שהשלטון הזר מעניק יותר חינוך והשכלה לתושבים המקומיים— כך הוא חותר תחת עצמו. השלטון הזר מתמוטט לא משום שהוא מדכא — אלא משום שאינו מדכא או אינו מצליח לדכא, וחוסר-הצלחה זה אינו נובע מכשלון צבאי או מינהלי אלא מעפכות הנובעות מן הערכים החברתיים הבסיסיים ששלטון זה מושתת עליהם.

לכן גם אין זה מקרה שהתפוררותה של האימפריה הבריטית הקדימה את זו של האימפריה הצרפתית, שכן הליברליזם השלטוני הבריטי היתה נדיבה הרבה יותר מן הצרפתית. צרפת, שהלכה בעקבותיה של בריטניה לחצאים, שסועה עד היום מבית משום שעדיין לא אזרה עוז לחסל כליל את יומרתה האימפריאלית, והאכזריות והעריצות שבהן מנוהלת המלחמה באלז'יריה הספיקו בינתיים גם למוטט את המיסוד הפרלמנטרי-הדמוקרטי של המטרופולין — ועדיין אין זה סוף-פסוק.

בכך טמון גם ההסבר מדוע קיימת עדיין אימפריה אחת, שעדיין לא נוגעה ברוחה של תנועת-שיחורור ורק בתקופה האחרונה זעו בה הרוחות, וכנראה יותר בהשפעת אירועים חיצוניים מאשר כתוצאת דחפים פנימיים: זוהי האימפריה הפורטוגלית, שסופה, ללא ספק, ללכת בעקבותיהן של האימפריות האירופיות האחרות, אך מידת הזמן שהיא מחזיקה מעמד אומרת דרשני. שכן פורטוגל אינה אלא מדינה חלשה ומפגרת, ומפליא כיצד אזרה דווקא היא כוח להחזיק ברסן השלטון הקולוניאלי במקום שנכשלו ענקים כאנגליה וכצרפת. מפיון שפורטוגל עצמה היא דיקטטורה אוטוקרטית, אין שלטונה מוגבל על-ידי ההיסוסים הנובעים ממערכת ערכים ליברלית באשר להפעלת הכוח הפיזי במושבות. הפורטוגלים לא ראו חובה לעצמם להעניק מתרבותם לילידים, ופרט לפעולת-חינוך מיסיונרית קתולית מצומצמת אין במושבותיה של פורטוגל בתי-ספר, ולא נעשה דבר לשנות את המבנה החברתי השבטי. אף פיתוח כלכלי כמעט לא נודע כאן, והאפריקאים אינם באים במגע לא עם חינוך אירופי ולא עם טכנולוגיה אירופית; מהיותם חסרי חינוך, אין ערכי הליברליזם והדמוקרטיה מופרים להם, ולכן אין הם יכולים לשמש בסיס לתביעות פוליטיות וחברתיות; ולפי שעדיין לא הותר ל"ילידים" לצאת מגבולות המושבות ולהשתלם באירופה, מובטחים הם מפני השפעות חיצוניות של כפירה אירופית.

השלטון האירופי הגרוע ביותר לפי המושגים הליברליים וההומניטריים הוא השלטון הפורטוגלי, ולכן אף מתקיים הוא זמן רב יותר: השאיפה לחירות היא פונקציה של תודעה סובייקטיבית ולא פרי מצב אובייקטיבי. במקום שאתה מונע מאנשים להכיר שהם משועבדים, שם אין הם תובעים חירות. במקום שהותר חינוך גבוה והשלטון התיר מידה מסוימת של מימשל־עצמי — שם הביאו הדברים לידי התנגדות לשלטון אירופי ולידי חיסולו של השלטון הזר; במקום שקיימת מסגרת הדומה לעבדות — שם מחזיק השלטון האירופי מעמד. דבריו הנועמים של קפיטן גלוואו, מפקדה ביש־המזל של „סאנטה־מאריה“, יעידו: בדר״ח לאסיפה הלאומית בפורטוגל, שגרם לו להסתכסך עם משטרו של סאלאזאר (ושוב בולט הקשר בין ערכי־היסוד של המימשל ליחסו לעמים הקולוניאליים), כתב גאלוואו ב־1947:

„מכמה בחינות גרוע מצבם של עובדי־הכפיה היום ממצבו של העבד. שכן במשטר העבדות נקנה העבד על־ידי בעליו בכסף מלא, משל היה סוס או פרה, וכשם שרצה בעל הסוס בבריאותו ובכושר־עבודתו של הסוס, כך שאף שיהיה העבד מקנת־כספו בריא, חזק וכשר לעבודה. כיום אין העבד נקנה — הוא מושכר על־ידי הממשלה בתור „עובד־חובה“, אף שבאופן פורמלי הוא נחשב לבן־חורין. אך לבעליו אין שום ענין בכך אם חי הוא או מת, שכן אם אינו כשר עוד לעבודה או אם הוא נפטר מחמת תת־תזונה או עבודה מאומצת מדי, אין על בעל־המטעים אלא לבקש מן הממשלה לשלוח לו עובד־חובה אחר. מכאן שתמותה של כ־35% לשנה בציבור עובדי־הכפיה אינה מטרידה את בעל־המטעים: יש תמיד הצע נוסף, שאינו מחייב השקעה קפיטלית“.

מצב דומה היה קיים אף בקונגו הבלגית לפני מלחמת־העולם השנייה, וזו הסיבה לשקט הפוליטי בטריטוריה זו עד 1945. לאחר מלחמת־העולם השנייה, בעיקר בהשפעת לחץ אנגלי ואמריקאי, ניאותה הממשלה הבלגית לבצע מדיניות של ליברליזציה: בוטלו תחומי־המגורים הנפרדים ללבנים ולכושים, נפתחו בתי־הספר לאפריקאים, והראשונים מהם יצאו להשתלמות בחו״ל. הדור הראשון של משכילים ומשכילים־למחצה אלה הוא שחולל את תנועת־השיחרור שהביאה להסתלקותה הפוליטית המהירה של הממשלה הבלגית מקונגו ולמתן עצמאות פורמלית למושבה זו. דקותה של שכבה זו היא האחראית לאנדרלמוסיה שהשתררה בארץ זו לאחר מתן העצמאות. ברור שהקונגואים לא היו „בשלים“ לעצמאות: הסיבה היחידה לחוסר־בשלות זה היתה אפיה האוטוקראטי של השליטה הבלגית.

ב

רישומה של המסורת המדינית האירופית על תנועות־השיחרור באסיה ובאפריקה ניכר גם בהסדרים המוסדיים שנתיצבו בארצות המשתחררות מיד לאחר סיום השלטון האירופי. בין אם נתממש השיחרור בתהליך שקט־ביחס ובין אם בא לאחר מאבק ממושך, מנסים מנהיגי תנועות־השיחרור לסגל לעצמם ולמדינותיהם החדשות

את ההסדרים החוקתיים המערביים: הערכים שהיו מכריעים בעיצובה של התנועה הלאומית, מכריעים גם בעיצוב דמותה של המדינה המשתחררת. המבנה הפוליטי של הארצות המשתחררות מעוצב ברוחם של העקרונות האירופיים, שעל ברכיהם נתחנכו מנהיגיהן של המדינות החדשות.

כך מוקמות מדינות אלו כמדינות תחוקתיות-ליברליות ודמוקרטיות. תחוקתן מבטיחה שוויון לכל האזרחים, שלטון המבוסס על זכות-בחירה כללית, פרלמנטריות הנשען על משחק פוליטי חפשי של מפלגות מדיניות, חופש-דיבור, חופש התארגנות וחופש עתונות, וסטמינסטר מועתקת לדלהי, קאראצ'י, ראנגון, אקרה, ח'רטום וקואלה-לומפור. המנהיגות, הניכת המערב, מאמינה באפשרות לממש את האידיאלים החברתיים המערביים, ואפילו פרטים תחוקתיים מותאמים לפי דוגמת „ארץ-האם“. כך הותירה המסורת האנגלית במזרח-התיכון משטרים מלוכניים במצרים, עיראק ועבר-הירדן, ואילו המסורת הצרפתית זיכתה את סוריה והלבנון במשטר רפובליקאי. שום הבדלים היסטוריים לא הכריעו כאן, פרט לנטיות הפוליטיות שנשאבו מ„ארץ-האם“. כך הושפע גם אפיה הסוציאליסטי-במפורש של מפלגת אר-נו בכורמה מן העובדה שבניגוד לאוניברסיטאות האנגלו-הודיות, ספוגות המסורת הליברלית האוקספורדית, נוסדה האוניברסיטה של ראנגון בשנות-השלושים בהשפעתו של ביה"ס הלונדוני לכלכלה ולמדעי-המדינה, וראשוני המורים בראנגון היו תלמידיו של הארוולד לאסקי; כך נעשו אר-נו וחבריו תלמידי-תלמידיו של הסוציאליסט היהודי-האנגלי.

בשום ארץ לא נעשה נסיון לעצב את דמותה של המדינה החדשה לפי המסורת המדינית ההיסטורית המקומית, אף כי בשולי התנועה הלאומית צצו לעתים תנועות לאומיות-היסטוריות כאלו, כ„אחים המוסלמים“ במצרים או כתנועת „הינדו-מאהאצאבחה“ בהודו. אולם הודו העצמאית לא עוצבה בדמותה של האימפריה המוגולית ולא בדמותו של ההינדואיזם, וחרף ההשפעה הבודהיסטית החזקה בכורמה לא עוצב כאן המבנה המדיני לפי מסורת זו. פקיסטן לא הוקמה כתיאוקרטיה מוסלמית, הגם שהאסלאם היה הדבר היחיד שהבדיל ארץ זו מהודו-רבה, ומתוך כך הדת תופסת בפקיסטן מקום חשוב יותר מאשר במדינות החדשות האחרות. שום מדינה ערבית לא עוצבה לפי דמות הח'ליפות או לפי ציוויי הקוראן, והמדינות האפריקאיות לא אורגנו במתכונת שבטית, אף כי נאמנויות שבטיות לא נעלמו מן המבנה הפוליטי הפללי. בכל מקום עוצבה המדינה לפי הדגם הליברלי-הדמוקרטי האירופי. המקום היחיד בו הופיע מנהיג דתי-מסורתי כראש התנועה הלאומית היה קפריסין, שאינה בסופו של דבר דוגמה ללאומיות אפרו-אסיאתית אלא חוטר מאוחר וצדדי של הלאומיות היוונית, שהיא אירופית; מכאן התרכזותה של התנועה הלאומית הקפריסאית, שדבריה מעדיפים לקראה „יוונית“ ולא „קפריסאית“, מסביב לאתנארכיה ההיסטורית, הדתית-הלאומית. בלוב, בה הופיע המנהיג המסורתי של הסינוסים כדברה של התנועה הלאומית הלובית, קשה עדיין לראות גיבוש מדיני, חרף העצמאות הפורמלית, ומארוקו החדשה היתה למעשה הדוגמה היחידה לנסיון

מפופח של שליט מסורתי ליהפך מנצר של שושלת שריפית למנהיג לאומי מודרני; מכל-מקום, זוהי תופעה מבודדת, הניתנת להסבר על-ידי אפיו המיוחד של הפרוטקטוראט הצרפתי במארוקו. בתוניסיה היה הפתרון בדרך דחיקתה הגמורה של השושלת המסורתית מן התחום הפוליטי.

כך עדים אנו לתופעה הפרדוקסאלית, שהארצות היחידות באסיה ובאפריקה שעדיין לא זכו למודרניזציה פוליטית וחוקית, בהן אין עקרונות שלטון-החוק וחירות-הפרט קיימים כל-עיקר ואף לא הושמעו מעולם, הן אותן ארצות מאושרות שלא זכו להירמס במגפיו של האימפריאליזם: סעודיה ותימן מכאן, חבש מכאן, ואולי יש לצרף לרשימה זו אף את סיאם. לגבי חבש שימשה ההתקפה האיטלקית בשנות השלושים הזדמנות לניגוס לבסס מחדש את משטרו האוטוקרטי בתמיכת דעת הקהל העולמית, ומחמת שהותקפה ארצו ע"י הפאשיזם דווקא נעשה שליט יחיד זה סמלה של אומה דמוקרטית קטנה הנלחמת נגד העריצות. משטרו של האילה סלאסיה, אם סובל הוא בכלל השוואות פוליטיות, עשוי להשתוות למשטרו של סעוד או של האמאם אחמד: ודרכי הטיפול במורדים, שהופגנו אשתקד באדיס-אבבה, מוכיחות. אכן, מי שהצליח לשמור על עצמאותו וריבונותו ההיסטורית שמר גם על פיגורו ונחשלותו ההיסטורית.

אולם תוצאותיו של הנסיון הפך כל-כך מצדן של הנהגות תנועות-השיחורור הלאומיות, לעצב את מדינותיהן בדמותן של מדינות דמוקרטיות וליברליות מערביות, הוליד אותן תוצאות זיגוגיות כנסיון להעביר לארצות אלו את החינוך המערבי דור אחד או שנים קודם-לכן. בשני המקרים נעשה נסיון להעביר או לאמץ מערכת אחת של מוסדות חברתיים, בשעה שהמבנה החברתי בכללו נשאר שונה מיסודו.

המשטר הדמוקרטי, שגיבושו המוסדי הועבר עתה לאסיה ולאפריקה, הוא פריה של התפתחות היסטורית מיוחדת-במינה, שבשלה באירופה צפון-המערבית במאתיים השנים האחרונות, והיא עצמה תוצאתה של היסטוריה אירופית בת אלפיים-וחמש מאות שנה. זהו משטר שאפילו אירופה כולה לא סיגלתו לעצמה: לא זו בלבד שעדיין לא עלה יפה בחצי-האי האיברי; קבלתו בגרמניה ובאיטליה היתה פרובל-מאטית, והנסיון להעבירו למזרח-אירופה, בעקבות מלחמת-העולם הראשונה, נסתיים בעלייתן של דיקטטורות צבאיות ופאשיסטיות-למחצה בפולין ובהונגריה, ברומניה ובבולגריה, ביוגוסלביה ובאלבניה, בליטא ובלטביה — ולאחר 1945, בעקבות הבולשביזציה, הוחלפה שם הדיקטטורה של הימין בדיקטטורה של השמאל.

הדמוקרטיה כמשטר זקוקה למספר תנאי-יסוד שאפשר שאינם מספיקים — כפי שלימדה דוגמתה של גרמניה — אך ודאי שהם הכרחיים: הדמוקרטיה, מהיותה מימשל המבוסס של הכרעה חברתית רחבה, זקוקה למירב האפשרות של הבעה פוליטית. משטר המבוסס על הצורך לשכנע בני-אדם בצדקתה של דרך פוליטית זו או אחרת, ובארגונו של שיכנוע זה באמצעותן של המפלגות,

נוקק לאוכלוסיה בעלת רמת מסוימת של השכלה, של כושר חשיבה מופשטת וראציונלית ושל פתיחות רוחנית. יש צורך באינפורמציה מדינית מינימלית ובכשרים תבוניים לניתוחה של אינפורמציה זו, למען תהיה אפשרות להכריע בין האלטרנטיבות. הכרעה המתבססת על חוסר אינפורמציה באשר למוכרע, סופה שהיא ממוטטת את מסגרת ההכרעה עצמה.

לכן קשה היה לקוות שהמסגרת הפורמלית של דמוקרטיה ליברלית, שעוצבה במדינות החדשות מתוך הפנתם של הערכים הפוליטיים המערביים עליידי שכבת אינטליגנציה דקה, תהיה בת־קיים. בהודו, בה אחוז הבורות עולה ל־60%, ובגאנה, בה הוא מגיע כדי 90%, לא נמצא הציבור שיכול היה להכריע באורח אינטליגנטי בין אלטרנטיבות פוליטיות כלשהן. ומה עוד שהאמונה בעליונותם הערפית של המוסדות הדמוקרטיים מעולם לא היתה אלא נחלתה של שכבת המשפילים שזכו לחינוך אירופי, ושכבה זו לא הקיפה, כאמור, אלא אחוזים בודדים באוכלוסיה. ככל שהיתה שכבה זו רחבה יותר, ככל שמשקע החינוך האירופי היה עמוק יותר, כן גדלו סיכוייה של הדימוקרטיה: לכן נשתמרה המסגרת בעיקרה בהודו, שעה שנתמוטטה במצרים מכאן ובגאנה מכאן.

רוב האוכלוסים בארצות אסיה ואפריקה לא די שהם בורים, אלא שבגלל אפיין החקלאי של ארצות אלו אין ההמונים הכפריים ניתנים שם לארגון באותן מסגרות ראציונליות-בירוקרטיות שהן המפלגות הפוליטיות. בכל הארצות החדשות אמנם הוקמו וקמו מפלגות פוליטיות, אך קשייהן היו כפולים: מצד אחד היו המפלגות בדרך־כלל ממשיכהן של תנועות־השיחרור, ולא קל היה לעבור ממדיניות המבוססת על ארגונה של התנגדות לשלטון זר למדיניות החייבת להציע פתרונות פוליטיים חיוביים לאוכלוסיה ולבצעם; מצד שני, נעשות המפלגות הפוליטיות, מבלי משים אך בהכרח, ארגונים עירוניים צרים, שתפקידם החברתי העיקרי הוא מניפולציה של ההמונים הכפריים לצורך הצבעה ביום הבחירות, הצבעה שממהותה אינה יכולה להיות הכרעה, לפי שחסרים היסודות הפוליטיים-האינפורמטיביים להכרעה, ומערכת הבחירות הופכת מבחן היכולת המניפולטיבית של שכבת האינטליגנציה העירונית הצרה. כפי שציין ג'אפראקאש נאראיאן, בשיחה שקיים בקולג' סנטר אנטוני באוקספורד, הרי בעוד ש־90% מאוכלוסיה של הודו הם כפריים, 96 אחוז מכלל חברי הפרלמנט ההודי הפדרלי הם עירוניים: הניתוק בין התחום הפוליטי למציאות החברתית הוא מוחלט.

והנה, אם אין האוכלוסיה ברובה יכולה לקרוא עתונות, ואם אין לה אינפורמציה פרט למה שמגיע אליה בצניורות המניפולטיביים שהם צניורות־שבע"פ ומתוך כך — על דרגת ההפשטה הנמוכה ביותר בהקשר החברתי הנתון; אם שלוש־מאות מיליון הכפריים ההודיים, שברובם לא יצאו מעולם ממחוז לידתם המוגבל, אינם יכולים לקרוא — הרי אין אפילו אפשרות לסמן את פתיחה־הצבעה באותיות האלפבית או בספרות, ולכן ציורי חיות או סמלים הזותיים אחרים משמשים סימני־זיהוי של מפלגות בארצות אלו. לכאורה, אם מתרגלים לזרות זו, אין בכך פגם. אך

מה קורה כאשר סמלה של המפלגה אינו נייטרלי לגבי מערכת הערכים של האוכלוסיה (כשם שמספרים או אותיות הם בהכרח נייטרליים)? כאשר סמלה של המפלגה השלטת הוא תנין בארץ בה התנין נחשב חיה קדושה, או פיל בארץ בה הפיל מסמל עצמה וכוח וקשור במסורת עתיקת־ימים, לפיה מפגינים השליטים את עשרם וכוחם ברבגוניותו של עדר הפילים המלכותי שלהם? או אם בניגריה, בה ניטשה מערכת בחירות בין שלוש מפלגות שסמליהן היו התרנגול, התמר והמפתח, וכרוזי הבחירות העיקריים היו שירים בנוסח זה:

טוב הוא טעמו של התרנגול,
כשהוא מבושל באורז,
כאשר מעלים אותו על המוקד,
ומוסיפים לו שמן, מלח ובצל.

או:

ילדי התמר חיים לעד,
אך האפרוחים מתים בגיל רך.

או:

אין להם בית,
אך מפתח יש ברשותם.
לשם מה המפתח,
אם לא כדי להתפרץ לביתם של זרים?

באיזו מידה לא הפכו כאן הסמלים עצמם ארגומנטים בהכרעה? במקום לסמל מערכת פוליטית, שסימנה החיצוני־הפזרמלי הוא החיה או החפץ, הופכים הסמלים עצמם להיות ריאליות, שההתייחסות הערפית חלה עליהם ולא על מה שמסומל עליהם. „ראיפיקציה“ זו של הסמל הפוליטי, בסופו של דבר היא מרוקנת את המאבק הפוליטי מתוכן אימננטי והופכתו לטכס מיסטי־פטישיסטי, שסודותיו ידועים רק למתימט ואפשרות הברירה החפשית נעדרת ממנו כליל: אם סמל־הטוטם של שבטך הוא התרנגול, אין אתה בן־חורין שלא לבחור בו.

ובדומה לכך שעה שהמנהיגות הפוליטית נעזרת לא רק בהתארגנות השבטית ובנאמנויות החברתיות המסורתיות, השמות לאל את אפשרות ההתמודדות בתוך מה שפינה קארל פופר בשם „החברה הפתוחה“, אלא היא נזקקת גם לאוטוריטה הדתית של ההנהגה המאגית. לתופעות־שוליים הגובלות בכך היינו עדים גם אנחנו במערכת־הבחירות לפנסת הרביעית, כאשר הושבעו כמה עשרות אנשים בבית־שאן על ספר־תורה והתחייבו באלה ובשבועה להצביע בעד מפלגה מסוימת, אך זו היתה בכל זאת תופעה צדדית, ואין ספק שאילו היתה כללית כי אז נעדרה האפשרות להכרעה דמוקרטית. אך כאשר מתברר שבטטים שלמים, בעיקר בכמה מן המדינות האפריקאיות החדשות, שינו את אורח הצבעתם מן הקצה אל הקצה מחמת שהנהגתה

של מפלגה פוליטית פלוגנית או אלמונית הצליחה להוציא מן האשף השבטי אלה וקללה מאגית נגד אותם שיצביעו נגדה — או אז לא נשאר הרבה מן המסגרת הדמוקרטית פרט לצורתה החיצונית.

לכן עדים אנו להתפוררותן של המסגרות הדמוקרטיות הפורמליות, שאינן מצליחות לעמוד במתיחות שבין התחום הפוליטי למציאות החברתית: הרוח, אם אתם רוצים, נסוגה בפני החומר. כל המדינות החדשות באפרו-אסיה התחילו. אמנם את תולדותיהן בתחוקות דמוקרטיות וליברליות, אך מסגרות אלו התמוטטו ברובן תוך שנים מספר. מצרים, סוריה, סודאן, עיראק, תורכיה, פקיסתן, וזמן-מה גם בורמה, הפכו דיקטטורות צבאיות, ולבנון נמלטה מגורל דומה רק משום שמפקד הצבא הצליח ליהפך לשליטה של המדינה בדרך שניתן עדיין לכנותה קונסטיטוציונית. בניילון, אינדונזיה, גאנה, גינאה, תוניסיה, סודאן הצרפתית ובעוד כמה ממושבותיה של צרפת באפריקה קיימים משטרים המתקרבים לדיקטטורות מפלגתיות-מנהיגותיות בצורה זו או אחרת.

אם היו המסיבות להתפוררות הדמוקרטיה הפורמלית ברורות, עדיין יש לבדוק מדוע האלטרנטיבה לכך היא דיקטטורה צבאית או מפלגתית-מנהיגותית. תופעת הדיקטטורה הצבאית מפתיעה לא מעט, מפיון שאף באחת מן הארצות הנדונות לא הגיע הצבא לשלטון לאחר שהפרסטיז'ה שלו או של מפקדיו עלתה בעקבות נצחונות צבאיים. הדוגמות ההיסטוריות של קיסר ונפוליאון — או אפילו פראנקו — אינן מועילות כאן. בבורמה החזיק הצבא בשלטון משך זמן-מה, אף כי משך 12 שנה נכשל כשלון מחפיר בדיכוי המרידות השונות נגד הממשלה החוקית; הצבא המצרי עלה לשלטון במצרים לאחר מפלה צבאית אחת, והצליח להשתלט, בסופו של דבר, על סוריה, לאחר מפלה צבאית שניה...

הסיבה המושמעת לעתים קרובות כהסבר לתופעה זו היא, לכאורה, פשוטה: הצבא יעיל יותר, ממושם יותר, מיוחד פחות. אך מאיזו בחינה? צבא יכול להיות בלתי-יעיל, בלתי-מושם ומיוחד כגרוע שבמשטרים האזרחיים. נתעלם רגע מן העובדה שבמדינות ערביות, ובייחוד במצרים בעלת העבר הממלוכי, יש אולי לצבא מסורת של עליונות חברתית; אין בכך עדיין כדי להסביר את התופעה, שהרי למעמד האפנדים יש מסורת של עליונות מגובשת לא פחות, והתופעה אינה מצומצמת לעולם הערבי או המוסלמי.

בחינת היעילות היא בחינה אירופית. לומר כי הצבא הוא יעיל יותר, פירושו לבחון אותו לפי קנייה-המידה ההשגיים-הראציונליים של מערכת עדיפויות אירופית. ועצם העובדה שהצבא יעיל יותר — כלומר: מורגל לייחס את יכולת ביצועו לתפקידים שהוא נוטל על עצמו — נובעת גם היא מן המורשה של השלטון האירופי. רק באותם מקומות בהם הותיר האימפריאליזם צבא מקומי ערוך במתכונת אירופית, שם עלה הצבא לשלטון.

מכל הגורמים החברתיים, הצבא הוא הגורם שעבר תהליך יסודי ביותר של אירופאיזציה. השלטון האירופי לא יצר במודע דפוסים פרלמנ-

טריים או ארגונים מפלגתיים, אך כמעט בכל מקום השתמש בגודים מקומיים תחת פיקוד אירופי לתפקידים של שמירת סדר או למטרות של ז'נדרמריה. צבא מקומי זה, בפקיסתן או בבורמה, בעיראק או במצרים או בסודאן, אורגן על-ידי השלטון האירופי לפי המתכונת הביצועית-הראציונלית של צבא מערבי. מפקדיו הראשונים היו קצינים אירופיים, ומפקדיו המקומיים עברו אימון ולימוד בבתי-ספר אירופיים לפיקוד ומטה; נשקו וארגונו של הצבא נעשו לפי דפוסים אירופיים, וגם אם לא הגיעה היכולת הביצועית של צבאות אלה לתקן של צבאות מערביים, הרי בהקשר החברתי האפרו-אסיאתי היה גורם זה היסוד המלוכד ביותר, הפועל מתוך מרכז כוח חברתי אחד בצינוורות הייררכיים ברורים, והמסוגל לפיכך לבצע מה שהאדמיניסטרציה והמיבנה המפלגתי כאחד לא הצליחו לבצעו. אם שמרה הודו על המבנה הדמוקרטי הפורמלי, הרי זה משום שמפל המדינות האפרו-אסיאתיות היא כמעט היחידה שמורשת השלטון הזר השאירה לה לא רק צבא מערבי אלא גם מנגנון פקידותי מערבי לתפארת.

בדומה לכך, קשה לתאר דיקטטורה צבאית בסעודיה או בתימן, מחמת חסרונו של צבא הפועל לפי קריטריונים של פיקוד אחיד והייררכיה ביורוקרטית-ראציונלית, אמת שהצבא בסעודיה או בתימן עשוי עדיין להכריע במקרה של סיכסוך על ירושת הפתח; אך זו אינה דיקטטורה צבאית אלא פתרון פוליטי עתיק השכיח באותן מונרכיות אוטוקרטיות בהן אין דרך הורשה המקובלת על כל שכבות האוכלוסייה (לענין זה ר' גם, למשל, ספר מלכים א', פרקים א"ב). גם המרידה האחרונה בחבש, שיכלה להסתיים במשהו דומה לדיקטטורה צבאית, נראה שאף היא מורה על כך, שהואיל וחבש לא עברה מעולם תהליך יסודי כלשהו של שלטון אירופי לא פעל הצבא כיחידה הייררכית-ביורוקרטית, והנאמנויות האישיות והשבטיות לניגוס גברו על אפשרויות הליכוד החברתי מסביב לצבא כמוסד ולמפקדיו כמסמלי הליכוד המוסדי הזה.

הצבא מצליח אפוא לפי שהוא הגורם שעבר תהליך עמוק ביותר של אירופאיזציה, ונצחונו הוא — לטוב או לרע — נצחונו של טכניקה אירופית. כיוצא בכך בדיקטטורות המפלגתיות-המנהיגותיות, המבוססות על השילוב בין מפלגה צנטר-ליסטית חזקה ודמות מנהיגות כאריזמתית. הדיקטטורה המפלגתית, כדוגמת משטרו של אנקרומה, מבוססת על שבירת מסגרות הליכוד השבטיות והחלפתן במסגרת ליכוד חברתית חדשה — התנועה, המפלגה, המסמלת מוחשית את המולדת הפוליטית-הגיאוגרפית. מאבקו הפוליטי הפנימי של אנקרומה מכון נגד המסגרות השבטיות בחברה הגאנאית, כמו למשל נגד הפרציה החזקה של שבטי האסאנטי, דרכי הארגון של מפלגה זו, שניתן אולי לכנותה מפלגה טוטאליטרית, מותנות באפשרויותיה של הטכניקה המודרנית: עתונות המונית, הופעות-ראווה המוניות הזקוקות לרמקולים ולתובלה המונית ממונעת, שליטה על אמצעי התקשורת ההמוניים. המפלגה, המצוידת באבזריה של הטכניקה החדשה, מופיעה כאן כאלטרנטיבה לשבט בחברה שמסגרותיה השבטיות נתונות ללחצים חברתיים-כלכליים

חוקים. המנהיג המפלגתי מופיע כאלטרנטיבה לראש־השבט המסורתי: מכאן כינויו הרשמי של אנקרומה, „אוסאגייפו“ (המנהיג); מכאן הפיכת יום־הולדתו לחג לאומי; מכאן העובדה שפרט להיותו נשיא גאנה לפרק־זמן קצוב מכהן אנקרומה כ„מנהיג לכל ימי־חייו“ של מפלגת־עצרת־העם: שפן כיצד יכול מנהיג פוליטי־דמוקרטי להתמודד עם הכאריזמה האימננטית באישיותו של המנהיג השבטי, שתפקידו ואישיותו אחד הם? לפי רמזים מפי אחד מעוזריו הקרובים של אנקרומה, קוג'ו בוצ'ו, ניתן להבין כי אפשר והנשיאות הגאנאית תיהפך בעתיד הקרוב למשרה המוטלת על אנקרומה לכל ימי חייו. ראש המפלגה ניצח משום שהפך ראש־ראשי השבטים.

כל זה, כאמור, נתאפשר רק על־ידי יצירתו של מנגנון מפלגתי ריכוזי, ראציונלי, הפועל בדרכים הדומות לדרכי הפיקוד הצבאיות, היודע לכוון את הפמיה־הלמנהיגות של המונים מפורדים ומפוררים בחברה המצויה בשלבי השתנות מהירים: המפלגה הראציונלית בארגונה והמנהיגות הכאריזמטית באוטוריטה שלה הופכים מנוף ליצירתו של השינוי החברתי, ההופך את החברה מקובץ שבטים לאומה. שוב, אפוא, הטכניקה הפמ־צבאית, האירופית ביעילותה ובראציונליותה. אך אפשר שהעיון ההיסטורי ימציא לנו כאן חומר להרהורים נוגים: שפן אם ניתן לראות את השתחררותן של מדינות אפרו־אסיה משלטונו של האימפריאליזם כנצחונם של הערכים האירופיים על הפוליטיקה האירופית, הרי התגברותן של המסגרות הדיקטטוריות־הטוטאלטריות פירושה נצחונה של הטכניקה האירופית על מורשת הערכים האירופיים עצמם.

ג

כלום אפשר לומר כי תרומתה של אירופה לעולם האפרו־אסיאתי תצטמצם, אפוא, בסיגולם של כלים טכניים סתם? קשה לו להיסטוריון להשיב, מהגם שמבלי להזדהות עם המגמות השוררות עתה בעולם האפרו־אסיאתי אי־אפשר שלא להכיר בכך שהתכליות אשר לשמן נרכש הכוח הפוליטי הן, בסופו של דבר, תכליות הלקוחות מעולם־הערכים האירופי: חזון הפיתוח התעשייתי אינו רק סגידה לטכניקה אירופית; הוא מקפל בתוכו, בין במפורש ובין במובלע, גם את חזון הפרוגרס האנושי המתממש בהעלאה של רמת־החיים, בצימצום תמותת התינוקות והארכת משך־החיים הממוצע ובהגשמתה של אידיאולוגיה סוציאלית הקשורה בהקמתה של מדינת־רווחה. אף השגיו של הקומוניזם הם, בסופו של דבר, בתחומה של אידיאולוגיה שמקורותיה יונקים מן המסורת היהודית־הנוצרית האירופית ואשר מארקס הוא אחד משיאי התפתחותה. אפשר שיחלפו עוד דורות הרבה עד ששינויים טכנולוגיים אלה, שישנו כליל את דמותה של החברה האפרו־אסיאתית, יתנו את פירותיהם בכיוון פיתוחם של ערכים חברתיים העשויים להתקרב לחזון הליברלי־ההומניסטי של תרבות־המערב.

ברור הוא, מכל מקום, כי ההיסטוריון של העתיד, כאשר יסקור את תרומתו של

האימפריאליזם לתרבות העולם, לא יוכל לצמצם את הסבריו לתחום המניעים הסובייקטיביים של המעצמות האימפריאליסטיות: כוח, תחרות מעצמות, שווקים — כל אלה ייוחד להם אותו מקום שיוחד לשאפתו של אלקסנדר-הנער לכבוש את המזרח. כשם שההיסטוריון של יוון לא יסכם את פרשת אלקסנדר במניעיו הסובייקטיביים אלא בעובדה האובייקטיבית של ההלניזציה של המזרח, שיחד עם הרומי-ניזציה של המערב על-ידי האימפריאליזם הרומי (שוב כתוצאה, לא כמניע) הביאו לידי יצירתו של עולם התרבות האחד הקרוי בפינו כיום תרבות-המערב. מבחינה זו לא תחרות-השווקים של שלהי המאה הי"ט היא הקובעת, אלא יצירתו של עולם אפרו-אסיאתי הנתון במגלותיה של תרבות אירופה והפיכת העולם לראשונה למשהו המתקרב לעולם אחד. שום כוח לא היה מביא את הטכניקה, הלשון, ובסופו של דבר — הערכים האירופיים, לקצווי תבל, לולא עשה זאת האימפריאליזם, ולא חשוב כאן מה היו כוונותיו.

אחד מגדולי ההוגים של המאה הי"ט, אם לא הגדול שבהם, ראה דברים אלה כבר לפני מאה שנה, כאשר כתב על השלטון הבריטי בהודו:

„התנאי הראשון לתחייתה של הודו הוא אחדותה המדינית בצורה מגובשת יותר מאשר בימי המוגולים. אחדות זו, שהוטלה על-ידי הבריטים בכוח החרב, תחוק ותונצח עתה על-ידי הטלגרף החשמלי. צבא הילידים, המאורגן על-ידי הרס"ר הבריטי, הוא התנאי שאין-בלתו לאוטואמנציפציה הודית, שתבטיח כי הודו לא תיפול קורבן לתוקפנותו של כל פולש. העתונות החפשית, שהוכנסה כאן לראשונה לחברה האסיאתית, המגהלת בעיקרה על-ידי הצאצאים המעורבים של הודים ואירופיים, היא מכשיר חזק ורבי-עצמה להתחדשות ותחיה. מתוך הילידים ההודיים, המקבלים לאטם חינוך אירופי, צומח מעמד חברתי חדש, שיש בידו הכושר הדרוש לסגל לעצמו ולהחדיר לחברה ידע מדעי אירופי...”

הבריטים הרסו את החברה ההודית מיסודה... דפי ההיסטוריה של שלטונם בהודו אינם מספרים אלא על הרס וחורבן. עובדת התחיה מתגלה בקושי רב מבעד לתלי החרבות. אף על פי כן, אין ספק שהיא נמצאת בתחילת דרכה... אמת, מניעיה של אנגליה להביא לידי מהפכה חברתית בהינדוסתן הם בתחום האינטרסים השפלים ביותר, והיא מימשה וכפתה אותם בצורה האווילית ביותר. אך לא זוהי השאלה. השאלה היא — האם יכולה האנושות להגיע לתכליתה ללא מהפכה יסודית במבנה החברתי של אסיה? אם לא, יהיו פשעיה של אנגליה אשר יהיו, הריהי משמשת מכשיר עיור ובלתי-מודע בידי ההיסטוריה לקידומה של מהפכה זו.”

האדם שכתב דברים אלה היה קארל מארקס, והשנה היתה 1853.